

УДК 821.163.2

ДІАБОЛІЗМ І РОЗВИТОК БОЛГАРСЬКОЇ ФАНТАСТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 20–30-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Олена Сайковська, канд. філол. наук

*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
bfgantastika@gmail.com*

Стаття присвячена актуальній проблемі функціонування болгарської фантастики у літературі діаболізму. Визначені специфічні риси, яких набуває фантастика у 20–30-х роках ХХ століття, адже неміттична природа хаосу повоєнних років створила передумови для всебічного розвитку фантастики з її різновидами. Наголошено на відмінних рисах болгарської фантастики від інших національних варіантів, зокрема західноєвропейської та слов'янської. Вказано термінологічні розбіжності болгарського варіанту літератури жахів. Діаболізм визначений як один з періодів розвитку болгарської фантастики.

Ключові слова: діаболізм, експресіонізм, фантастика, власне фантастика, антиутопія.

У сучасному літературознавчому дискурсі фантастична література дедалі частіше стає предметом зацікавлення науковців, актуальними залишаються проблеми розвитку та функціонування окремих національних літератур (сербської — Д. Айдачич, С. Дам'янов, А. Татаренко, чеської — О. Зарицький, Ю. Польова, української — М. Назаренко, С. Олійник, О. Романенко, М. Рябченко, О. Стужук, С. Філоненко, польської — Ю. Булаховська, хорватської — С. Вівчар, М. Климець, болгарської — В. Климчук, В. Захаржевська, О. Сайковська, О. Сливинський).

У науковому дослідженні розглядається характерний для болгарського літературознавства напрям «діаболізм», вказано термінологічні розбіжності болгарського варіанту літератури жахів, визначені фантастичні риси у творах болгарських діаболістів, діаболізм розглянуто як один з періодів розвитку болгарської фантастичної літератури. Варто зазначити, що в українському літературознавстві досі немає чіткого уявлення про болгарську діаболічну літературу, тому ця наукова розвідка є спробою окреслення основних особливостей та характерних ознак діаболізму.

Болгарська фантастика має витоки в чарівній казці та міфі, на основі яких утворилась у болгарській прозі відповідна фольклорно-міфологічна традиція. Відтак основними джерелами й етапами такої

підгрупи метажанру фантастики, як **власне фантастика**, вважаються чарівна казка, давня антиканонічна фантастична література та давня утопічна фантастика, які виникли на основі народного світогляду (зауважимо, що у статті фантастика розглядається, за концепцією О. Стужук [7] як метажанр з трьома різновидами: власне фантастика, наукова фантастика та фентезі). 20-ті роки ХХ століття значно розширили можливості фантастичного: виникає діаболічна фантастика Ч. Мутафова, С. Мінкова, В. Полянова (спостерігається симбіоз фольклорного й експресіоністичного начала, використання символістської поетики); фольклорна фантастика А. Каралійчева (тяжіє до філософського узагальнення, домінування моральної проблематики, наявність фольклорно-баладних мотивів), згодом з'являються науково-фантастичні пародії, антиутопічна й утопічна проза С. Мінкова та Г. Ілієва (відзначається впливами інших літературних традицій — німецької, французької, американської, російської, української, польської). Уся європейська фантастика розвивалася поетапно, жодна з літератур не обійшла важливого етапу романтизму. Проте особливістю болгарської літератури є те, що вона одразу почала освоювати фантастику жахів, експресіонізм та абсурдизм, проходячи повз передромантизм і романтизм. У європейській літературі фантастика жаху як самостійна з'явилася наприкінці ХVІІІ ст. як реакція на подолання реалізму у творчості Е. Гофмана та Е. По. Вплив останнього («Маска червоної смерті»), до речі, простежується у творі «Карнавал» Г. Райчева. У період з 1820 до 1850 рр. у всіх західних та слов'янських літературах (французькій, німецькій, американській, російській, українській) з'явилася фантастика жаху — О. де Бальзак, М. Гоголь, Е. Гофман, В. Ірвінг, П. Меріме, Е. По, А. Шаміссо, трохи пізніше Ч. Діккенс, О. Толстой. Як самостійне явище, як вельми помітний етап у національній болгарській художній традиції, фантастика утверджувалась у літературі 20-х років так званим «діаболізмом».

Звертаючись до проблем термінології, можемо вказати, що у болгарському літературознавстві поряд існують терміни «діаболізм» і «демонізм». Останній найчастіше вживається на позначення літератури кінця ХІХ століття, на зміну якому прийшов символізм, а 20–30-ті роки ХХ століття називають «діаболізмом» (болгарська література не так зображує «демонічного героя», як заглиблюється у психологію, такий психологізм яскраво проявляється у граничних, екстремальних ситуаціях божевілля, смерті, глибокої душевної кризи).

Болгарський діаболізм — складова частина експресіонізму 20-х років, який гіперболізує жахливе й перетворює його на самоціль зображення. Питання функціонування болгарської діаболічної фантастики знайшло своє відображення в розвідці Огняна Сапарева «Болгарська діаболічна фантастика» [5]. У болгарській літературі діаболізм з'являється після Першої світової війни. Однією зі специфічних особливостей болгарського романтизму і символізму до війни стала відсутність надприродного та напруженої атмосфери, яка його створює. Після війни картина змінилася: війна загострила погляд митців на злочинне, страшне [6, с. 10]. Тож фантастика жаху не є випадковим явищем, вона виникла під впливом доби — була народжена жахами війни. Досліджуючи історію фантастичної лінії у болгарській літературі, Елка Константінова відкрила певну закономірність: «До фантастичної образності болгарські письменники звертаються у періоди, коли в нашому національному мистецтві активізується процес європеїзації; в періоди, коли домінує універсальне, коли нав'язуються чужі впливи і стремління долучитися до світового розвитку літератури» [1]. Ця закономірність накладається на схему, за якою неміттичне розквітає у періоди хаосу (чим і є війна). Болгарський діаболізм з'явився як реакція на зміну психіки болгарина в умовах війни та розвитку технічної цивілізації. Нова післявоєнна психіка мешканців міста почала формувати нову урбаністичну естетику європейського типу.

Об'єктом дослідження стали фантастичні оповідання С. Мінкова, Г. Райчева, В. Полянова. У болгарських діаболістів сформувалася концепція диявольського всередині Людини, де в темній душі ховаються злість, заздрість, низькі пристрасті та жорстокість. Георгі Райчев, Светослав Мінков і Владімір Полянов не залишилися лише в межах концепції цього жанру, вони створили прозу, що характеризується експресіоністичним і символістичним настроєм. Відгомін цих настроїв знайдемо в літературі 60–70-х років ХХ століття (романи Л. Ділова, П. Вежінова), сучасних болгарських хорор (твори Е. Павлової та ін.).

Вплив європейських модерністських шкіл і російської повоєнної літератури був значним для окремих болгарських письменників (експресіонізм Ч. Мутафова, фантастика жаху Г. Райчева). Впливи німецької та російської літератур вносили певну дисгармонію до ще не сформованих естетичних поглядів письменників. Особливо хиткою стала проблема співвіднесення національного та запозиченого,

співіснували й різні стилі — романтичний Н. Райнова «Видіння з давньої Болгарії» («Видения из древна България», 1917), «Книга царів» («Книга за царете», 1918), динамічно-фрагментарний (за принципом кубізму, футуризму) Ч. Мутафова «Маріонетки» («Марионетки», 1920), «Покер темпераментних. Гротески» («Покерът на темпераментните. Гротески», 1926), «Дилетант. Декоративний роман» («Дилетант. Декоративен роман», 1926), синтетично-психологічний з елементами натуралізму Г. Райчева «Оповідання» («Разкази», 1925) тощо.

Естетика письменників-діаболістів підкреслено зневажала реальне життя, людські дії та конфлікти у їх звичному прояві. Душа протиставлялася здоровому глузду та виступала об'єктом аналізу у її хворобливій формі, люди не сприймалися як мислячі істоти, а лише як раби містичної сили, письменників цікавили таємні, садистські, загадкові прояви душі — привиди, вбивства, самовбивства, марення. На творчість С. Мінкова значний вплив мав Е. По, особливо характерна для нього сила зображення. Від Г. Майнрінка він успадкував принцип зображення реального, земного як символу потойбічного, де неможливо чітко розмежувати дійсність від сну («Великий» Г. Майнрінка та оповідання «Замкнені», «Нічна історія», «Синя хризантема» («Заключени», «Полунощна история», «Синята хризантема») С. Мінкова. Так, наприклад, герої мінковської «Синьої хризантеми», по-мертвецькому п'яні, з галюцинаціями, розмовляють із мертвими, поступово самі втрачають свідомість тощо. Атмосфера завжди апокаліптична, збуджуюча уяву; вчинки героїв безумні й навіть мають страшні наслідки. Але особливим є те, що причини усякого кошмару, безумства, садистських проявів розкриті й вміщені в історичну обстановку післявоєнного міста. Інші його оповідання теж відтворюють жаклиний колорит атмосфери, де вирують містичні, ірраціональні сили, психічні реакції («Годинник», «Вогненний птах» («Синята хризантема», 1922, «Часовникът», 1924, «Огнената птица», 1928). Тут С. Мінков проводить страшну думку про фатальність людської долі, його оповідання завершуються трагічно.

Одночасно з болгарською діаболікою виникли перші болгарські науково-фантастичні пародії, сформовані на народних демонологічних мотивах, автором яких став той же Светослав Мінков. Тут специфічним є такий важливий факт: наукова фантастика увійшла в болгарську літературу не в оптимістичному варіанті, а в скептичному, з саркастичними інтонаціями й антиутопічним спрямуванням. «Одна

можлива утопія» («Една възможна утопия»), «Американське яйце» («Американското яйце»), «Мавпяча молодість» («Маймунска младост»), «Людина з Америки» («Човекът, който дойде от Америка»), «Лунатин!.. Лунатин!.. Лунатин!..», («Лунатин!.. Лунатин!.. Лунатин!..»), «Водневий пан і киснева дівчина» («Водородният господин и кислородното момиче») — твори, що ставлять під сумнів аксіоми науки та техніки. Інтерпретуються мотиви класичної модерної антиутопії ХХ століття — проблема грубого порушення особистої свободи й індивідуальності, маніпуляції суспільною свідомістю, диспропорції між поняттями «наука — моральність» тощо. Його оповідання з пророчою впевненістю підкреслюють дегуманістичний ефект бездумного, стихійно-комерційного впровадження науково-технічних досягнень, що свідчить про масштабне авторське мислення на національному та загальносоціальному рівнях.

Всупереч європейській літературній нормі болгарська науково-фантастична антиутопічна модель передує утопічній. Кількісно твори антиутопічні перевищують утопічні. Насправді це пов'язано з тим, що болгарські письменники відкрили країну «science fiction» досить пізно. Знаменна у контексті європейської літератури епоха утопії у її найвно-оптимістичному прояві вже минула. «У загальному хорі фантастичного цілим світом мандрують тверезі, попереджувальні голоси. Симптоми соціальних і тоталітарних катаклізмів — Друга світова війна, тоталітарні режими, забруднення навколишнього середовища тощо — ставали все помітнішими. Очевиднішими ставали й ризикові фактори, можливість «щасливого відкриття» — це нагадувало ніж із подвійним лезом» [6, с. 15]. Посилення катастрофічних настроїв серед інтелектуальної еліти стимулювало виникнення не утопічного, а навпаки — антиутопічного мислення. Перший болгарський науковий фантаст 30-х років Светослав Мінков дистанціювався від легковірного оптимізму технократичних сподівань науково-технічної революції як єдиної гарантії швидкого прогресу. У збірках «Автомати» («Автомати», 1932) та «Дама з рентгенівськими очима» («Дамата с ренгеновите очи», 1934) він передбачив можливість зворотної залежності швидкого зростання індустріалізації та занепаду духовної культури, побачив основні конфлікти та проблеми технічної цивілізації і, не шкодуючи темних фарб, описував інфляцію моральної стійкості, деформацію людського, перетворення людей на безвільних автоматів.

До творів Светослава Мінкова в болгарській літературі домінувала фантастика романтичного типу — з готичними ефектами (діаболісти) або чарівно-лірична фольклорна (А. Каралійчев, Г. Райчев з «Царством оленів» («Еленово царство»). Новий С. Мінков — Мінков у постдіаболістичний період — відкрив через фантастику вихід до пародійності та сатири, а пізніше (в середині 60-х років) саме цей напрям розроблятимуть Е. Манов і Л. Ділов, які визначають силу фантастики як пародійний атракціон, як ефективний засіб гострої, яскраво своєрідної в художньому сенсі критики суспільних недугів.

Після сатиричної наукової фантастики С. Мінкова з'являються перші твори болгарської науково-технічної утопії — романи «О Корс» («О Корс», 1930) та «Повстання Теута» («Теут се бунтува», 1933) Георгі Ілієва, де фантастичне використовується як прийом, тобто не є метою зображення.

Цікаво, що С. Мінков і Г. Ілієв поєднали болгарську наукову фантастику з філософією, соціологією, футурологією, а через півстоліття П. Вежінов, Л. Ділов, Е. Манов і навіть наймолодші письменники пристали до мудрого, притчево-алегоричного, фантазійного мислення. Пізніше з'явилися митці, які змогли відкрити перед фантастикою двері кримінального чи комічного (зокрема, М. Асадуров, Х. Поштаков, Н. Теллалов, створюючи свої романи фентезі з гумористичною домінантою, елементами шпигунського детектива чи бойовика, і навіть неоміфологію).

В оповіданнях Г. Райчева «Страх», «Безумство», «Сновидіння», «Карнавал» («Страх», «Безумие», «Съновидения», «Карнавал») тощо наявні всі варіанти страшних душевних страждань, небачених видінь, що призводять до розладу психіки і проявляються у сновидіннях, мареннях, передчуттях, самовбивстві. Тут очевидним є зв'язок з творами С. Пшибишевського — польського символіста, який саме як філософ мав вплив на Г. Райчева. Адже ідеї про розпад людської суті знайшли відображення у діаболічній стихії війни. Відчай невротичного людства, повністю й вичерпно переданий Г. Райчевим, був визначений С. Пшибишевським як час масової психіатрії.

«Чистим» діаболічним фантастом у Болгарії є В. Полянов, він створив власний неповторний стиль. Перші його книги «Смерть» («Смърт», 1922) і «Секретар Місяця» («Секретарят на Луната», 1923) написані під впливом німецької літератури: тут наявні риси німецької романтичної естетики жаху, структуровані за тими ж принципа-

ми, проте спостерігаються абсолютно нові сюжетні схеми й художні відкриття. Оповідь ведеться під тиском наростаючого жаху дійсності. Наприклад, в оповіданні «Смерть» дія відбувається у темній дивній кімнаті з привидами в кутку, де помирає юнак. Він марить, бачить кошмари, пов'язані з жахливим царством смерті; не може знайти спокою, подолати фізичне страждання та попрощатися з життям. Свідком страждань вмираючого є його вбитий горем батько, який безпомічно порається коло ліжка, визнаючи своє безсилля перед Смертю. Герой В. Полянова — носій страшного. Надприродне йде від непізнаного світу мертвих — грізного й мерзенного.

Патологічна свідомість діаболічної літератури співзвучна з фантастичною літературою другої половини ХХ століття — «Бар'єр» («Барриєрата»), «Сині метелики» («Сините пеперуди»), «Терези» («Везни») П. Вежінова. Подібно до діаболічної літератури, кошмари реального буття героїні в останньому творі зображені зі справжньою диявольською жорстокістю через проєкцію її свідомості. Серед діаболічного світу, примітивного та садистського, ніжне серце Доротеї ледве не розірветься від болю, вона єдина жива душа серед мерців (подібно до Опі з оповідання Г. Райчева «Съноведения»), і тому приречена. Але образ Доротеї, на відміну від діаболічних героїв, наділений оптимістичною життєдайною силою. Фантастика 60–70-х років стала своєрідним продовженням традицій діаболізму в болгарській прозі.

Результати дослідження дозволяють зробити такі **висновки**. У порівнянні з європейською фантастикою жахів болгарська не відзначається багатством сюжетних варіантів. Тут немає розповсюджених сюжетів укладення договору з дияволом, помсти злих магів, що карають без причини свою жертву важкою хворобою або смертю. Серед діаболічних персонажів відсутні вампіри. У болгарських діаболічних оповіданнях наявні неочікувані вбивства, садистські картини й реалістичні деталі, за допомогою яких відтворюється післявоєнне напружене становище — переважно в корчмі чи в міському будинку, чи на вулиці під час дощу. Однією з особливостей, що допомагає створити світ жахливого, є надмірне реалістичне зображення окремих деталей — предметів, кімнати тощо.

На відміну від західноєвропейського демонізму, болгарський діаболізм характеризує відсутність жаху як самоцілі зображення. Але не лише життєві події провокують екстремальні ситуації, а й людська психіка виявляється занадто складною; щоб її пояснити, необхідні

неміметичні, нетрадиційні прийоми для побутової прози. Саме тому О. Сапарев цілком слушно зауважує, що з болгарським діаболізмом народилася болгарська фантастика. Хоча це твердження метафоричне, оскільки фантастика загалом веде свою генезу від міфу та чарівної казки, проте література діаболізму зі своєю неміметичною природою створила передумови для всебічного розвитку фантастики з її різновидами.

У болгарській діаболічній фантастиці простежується системна орієнтація на народнопоетичні вірування, фольклорні джерела, традиційні бачення народної психології та національно-етнічного менталітету, що складає уявлення про наявність специфічного національного ґрунту.

Також варто відзначити потужний прояв експресіонізму в болгарській фантастиці; він, насамперед, набув діаболізму — тип описання жахливого через гіперболізацію. Саме з естетики діаболізму виникли згодом урбаністична фантастика, міська казка, кримінальна, комічна, пародійна фантастика. При тому в порівнянні з європейською літературою жахів болгарська діаболічна фантастика не налічувала особливого багатства сюжетів, не призвела вона й до виникнення літератури хорору (як це сталося, до прикладу, в румунській повоєнній літературі). Очевидно, цю «обмеженість» болгарського діаболізму можна пов'язати з тим, що діаболізм не так описував жахи, як пояснював їх з позиції свідомого. Зокрема, у повоєнні часи така позиція виявилася незапитаною з погляду прагматики розважальної літератури, але стала основою письма та жанрів, у яких було реалізовано постмодерну свідомість.

І, нарешті, через доволі пізні знайомство болгарської літератури з науковою фантастикою, через вельми поодинокі та слабо адаптовані запозиченнями з цього жанру в болгарському варіанті, тут спочатку виникає антиутопія — з відчутними саркастичними та скептичними інтонаціями, сатирична наукова фантастика, потім формується й корпус утопічної фантастики. Але й у 1960–1980 рр. — часи розквіту та підйому болгарської фантастики — визначеними залишаються саме теми та прийоми, «апробовані» болгарськими антиутопіями 20–30-х рр. ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Константинова Е. За функциите на фантастичното в българската художествена проза / Елка Константинова // Литературна мисъл. — 1980. — № 10. — С. 56.
2. Минков С. Синята хризантема : разкази / Светослав Минков. — София : Аргус, 1922. — 30 с.
3. Полянов В. Дяволични повести и разкази / Владимир Полянов. — София : Георги Бакалов, 1990. — 280 с.
4. Райчев Г. Избрани творби / Георги Райчев. — С. : Български писател, 1982. — 623 с.
5. Сапарев О. Българска дяволична фантастика / Огнян Сапарев // Игра на сенките. — Пловдив : Христо Г. Данов, 1983. — С. 3–24.
6. Стоянова Л. Преображения на фантастичното в българската проза / Людмила Стоянова. — София : Академично издателство «Проф. Марин Дринов», 1996. — 162 с.
7. Стужук О. І. Художня фантастика як метажанр (на матеріалі української літератури ХІХ–ХХ ст.): дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Олеся Іванівна Стужук. — К., 2006. — 176 с.

ДИАБОЛИЗМ И РАЗВИТИЕ БОЛГАРСКОЙ ФАНТАСТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ 20–30-х ГОДОВ ХХ СТОЛЕТИЯ

Елена Сайковская, канд. филол. наук

*Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
bgfantastika@gmail.com*

Статья посвящена актуальной проблеме функционирования болгарской фантастики в литературе диабололизма. Определены специфические черты, которые приобретает фантастика в 20–30-х годах ХХ века: немиметическая природа хаоса послевоенных лет создала предпосылки для всестороннего развития фантастики с ее разновидностями. Отмечены отличительные особенности болгарской фантастики от других национальных вариантов, в том числе западноевропейской и славянской. Указаны терминологические расхождения болгарского варианта литературы ужасов. Дяволизм определен как один из периодов развития болгарской фантастики.

Ключевые слова: *диабололизм, экспрессионизм, фантастика, собственно фантастика, антиутопия.*

DIABOLISM AND THE DEVELOPMENT OF THE BULGARIAN FICTION IN THE 20–30-ies OF THE XX-th CENTURIES

Olena Saikovska, Candidate of Philology

*Odesa national university named after I. Mechnikov, Odesa, Ukraine
bgfantastika@gmail.com*

The article «Diabolizm and development of the Bulgarian fiction in the 20–30-ies of the XX-th century» is dedicated to the problem of functioning of the Bulgarian fantastic literature in the epoch of diabolizm.

Typical for the Bulgarian literature esthetic direction «diabolizm» is analyzed in the scientific research. It is also stated the terminological differences of the Bulgarian variant of horror literature. The work is devoted to the analysis of the particular fantastic features in the works of Bulgarian writers of diabolizm, that is considered as one of the periods of the Bulgarian fiction's development.

It should be noted that the Ukrainian literary criticism has still no clear idea of the Bulgarian diabolic literature, so this scientific research is an attempt to outline the main features and characteristics of diabolizm. Bulgarian fiction comes from fairy tale and myth, which has its folklore and mythological tradition.

Therefore, the main sources of such a subgroup of metagenre «fiction» as fantastic literature is fairy tale, old antycanonical fiction and ancient utopian fiction that appeared on the basis of national outlook.

The 20-ies of the twentieth century have greatly expanded the opportunities of literary fiction: here are the diabolic fiction of Ch. Mutafova, S. Minkov, V. Polyakov (the symbiosis of folklore and expressionistic principles, the usage of symbolism's poetics); A. Karaliychev's folklore fiction (tends to philosophical generalizations, dominance of ethical problems, existing of folk-ballad motives), science fiction parody, utopian and dystopian fiction of S. Minkov and G. Iliev (marked by influences of other literary traditions — German, French, American, Russian, Ukrainian, Polish).

Key words: *diabolizm, expressionism, fiction, fantastic literature, dystopia.*

REFERENCES

1. Konstantynova, E. (1980), *Za funkcyite na fantastychnoto v balgarskata khudozhestvena proza* [About the functions of fiction in Bulgarian prose], *Literaturna missal*, no. 10, pp. 56 [in Bulgarian].
2. Mynkov, S. (1922), *Sinjata khrizantema : razkazi* [Blue Chrysanthemum: stories], Agrus, Sofia [in Bulgarian].
3. Poljanov, V. (1990), *Diabolichni povesti i razkazi* [Diabolic novels and stories], Georgi Bakalov, Sofia [in Bulgarian].
4. Rajchev, G. (1982), *Izbrani tvorbi* [Selected works], Balgarski pisatel, Sofia [in Bulgarian].
5. Saparev, O. (1983), *Balgarska diabolichna fantastika* [Bulgarian diabolic fiction], *Igra na senkite*, Plovdiv, Hristo G. Danov, [in Bulgarian].

6. Stojanova, L. (1996), *Preobrazhenyja na fantastichnoto v balgarskata proza* [Metamorphoses of the fiction in Bulgarian prose], Akademichno izdatelstvo «Prof. Marin Drinov», Sofia [in Bulgarian].
7. Stuzhuk, O. I. (2006), «Fiction as metazhanr (based on Ukrainian literature of XIX–XX centuries)», Thesis abstract for Cand. Philol. (Theory of literature), 10.01.06, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 11 березня 2016 р.